

Պ Ա Տ Մ Ա Ք Ի Տ Ա Կ Ա Ն

Թ. Ա. Թ. Ա. Բ. Ն. Ե. Բ. Ի. Ա. Բ. Շ. Ա. Ի. Ա. Ն. Գ. Ը.

Ն Ե ր ա ծ ու թ իւ ն

Ընդհանուր նայեացք արեւելեան պատմութեան վրայ
միջին դարում:

Նոր ժամանակը իւր մոզեռն մտածելակերպով ու զգաց-
մունքներով, իւր իդէալներով և հեռանկարներով, որոնք
Եւրոպայի համար արդէն մի քանի դար է պատմական իրո-
ղութիւն են, արեւելեան-ասիական ազգերի համար դժբախ-
տաբար դեռ շատ հեռու են ոչ միայն լիակատար, այլև
կիսով չափ իրողութիւն լինելու: Արեւելքում-Պարսկաս-
տանում, Տաճկաստանում, Խորին Ասիայում-ժողովուրդ-
ների իրական ուժերն ու յարաբերութիւնները, շարժիչ
պատճառներն ու իդէաները, պատմական դարաշրջանների
բնոյթը, մնացել են նոյնը, ինչ որ արեւմտեան Եւրոպայում
միջին դարում սովորական ու գերակշռող էին: Տնտեսա-
կան և սոցիալական հիմունքները այստեղ զգալի փոփո-
խութեան չեն ենթարկուել: Պարսկաստանում, Տաճկաս-
տանում, Օսմանեան պետութեան հարաւ-արեւելեան դաւա-
ռամասերում տիրում են դեռ ևս այն աւատական յարա-
բերութիւնները հասարակութեան զանազան խաւերի մէջ,
ինչպէս որ միջին դարում: Հասարակութիւնը այստեղ այն-
պէս մոլեռանդ է, այնպէս սնոտիապաշտ ու սահմանափակ,
ինչպէս միջնադարեան Եւրոպայում էր: Կրօնական տարրը,
որ արեւելքում առանց այն էլ միշտ սանձարձակ և խաւար
մոլեռանդութեամբ է հանդէս գալիս, այս երկիրների սո-
ցիալական կեանքի մէջ ամենազօրեղ շարժիչ ուժերից
մէկն է: Ազատ մտածողութիւնը ինքնաբերուղիս ու անկաշկանդ
գործը այստեղ իդէալներ են, որոնց դեռ երկար պէտք է
ձգտեն Արեւելքում:

Ի հարկէ արեւելեան-ասիական հասարակութիւնն ևս

ունեցել է իւր վերին շերտերը, որտեղ զրութիւնն այլ կերպ է եղել: Անշուշտ այստեղ ևս շատ գծեր թուլացել են, շատ ստուերներ չքացել, մռայլ կետեր ջնջուել: Արեւմտեան ազդեցութիւնը շատ տեղերում բաւականին զօրեղ է եղել և ակնյայտնի կերպով հոգեկան այս անշարժ կեանքում ալիքներ ու յեղաշրջումներ հանդէս է բերել: Սակայն այս փոփոխութիւններն ու յեղաշրջումները Բարձր և Խորին Ասիական ժողովուրդների հոգեկան մթնոլորդի համատարած խաւարի մէջ լուսաւոր կետեր են լուի: Ուստի սխալ չէր լինի թերեւ եթէ պնդէինք, որ Արեւելքում մտածելու, զգալու, ըմբռնելու և կամենալու տեսակէտով և ընդհանրապէս ամբողջ կեանքով ընդհանուր առմամբ դեռ միջնադարն է իշխում:

Այն օրից, երբ Արաբները իրանց հսկայական պետութիւնը պարսկական և արեւլահոմէական պետութիւնների աւերակների վրայ հիմնեցին — Առաջաւոր Ասիայի համար մի քանի դար համեմատաբար հանգիստ օրեր սկսուեցին, որոնք Ասիայի համար թերեւ ամենաարդիւնաւէտ ու խաղաղ օրեր էին, որ Ասիան մինչև այդ տեսել էր և դրանից էլ դեռ երկար յետոյ պէտք է տեսնէր: Երբ արաբական հսկայ պետութիւնը 9-րդ դարից արդէն բազմաթիւ յարձակումների պատճառով թուլացել և բաժան բաժան եղել, իւր հեղինակութիւնն ու յարձակողական ուժը կորցրել էր, բարձր ասիական ցեղերի համար նորից բացուում են հարուստ աւարի դռները: Արդէն 10-րդ դարից մեզ լուրեր են հասնում անթիւ անհամար ժողովրդական մասսաների մշտական ահռելի տեղափոխութիւնների մասին — որոնք իրանց արօտատեղերից ու բնակավայրերից պոկուած — ահազին խմբերով դէպի Արեւմուտք են դիմում — այս տեղ ուղղելով իրանց անկուշտ հայեացքն ու սպանիչ զէնքը և մի սարսափիլի անզուսպ հեղեղի նման բարդ առ բարդ անպարպելի եռանդով ու թարմ ուժով թափւում են փարթամ ու հարուստ Արեւմուտքի վրայ — ճանապարհին ամեն բան կրակի և աւերածի զոհ դարձնելով: Պարսկական, Խվարեզմի, արաբական կուլտուրաների ամենազեղեցիկ ու ճոխ

քաղաքներն ու յիշատակները մէկը միւսի յետեից զոհ են դառնում այս բարբարոսներին. իրար յետեից եկող այս մասսաների ուժգին զրոհի տակ ծանր կերպով փնասում, կուշ է գալիս արեւմտեան Ասիան: Այդ եկւորները թիւրքական ցեղերից էին և արդէն 11-րդ դարում Սելջուկ անունն էին կրում:

Հազարաւոր տարիներից ի վեր թափառում էին այս ցեղերը Կասպից ծովից գէպի արևելք ձգւող անվերջ ու անեզր դաշտերի անապատների վրայ: Ինչպէս բոլոր հովիւ ժողովուրդները, այնպէս էլ սրանք թափառական կեանք էին վարում. միշտ նոր արօտատեղի ու բնակավայր ունենալու հոգսը նրանց կեանքի էական բովանդակութիւնն էր: Բայց որովհետև զօրեղ բազմացման պատճառով երկիրն ու արօտատեղերը շուտով բաւականութիւն չեն տալիս նրանց, ուստի թողնում են իրանց սահմանները ազահութեամբ բնկնում են արաբական պետութեան փարթամ հարուստ աշխարհների վրայ: Շուտով ընդունում են նաև մահմեդականութիւն և արաբական զօրքի մէջ ծառայութեան են մտնում որպէս վարձկաններ: Ու ճիշտ այնպէս, ինչպէս երբեմն գերմանական եկւորները սկզբում որպէս վարձկան մտան հռոմէական զօրքի մէջ, ապա հետզհետէ զօրեղանալով մեծ ազդեցութիւն ձեռք բերին և վերջն էլ հռոմէական տէրութեան անկման պատճառ դարձան, ճիշտ այդպէս էլ այս թիւրքական ցեղերը լաւ հասկացան քաղաքական նպաստաւոր մոմենտը օգտագործել և այն օրերին, երբ արաբական պետութիւնը քայքայուած ու բաժան-բաժան էր եղած ու պետութեան սահմաններում սկսել էին երևան գալ քաղաքական կիսանկախ օրգանիզմներ — կարողացան խալիֆաների մօտ բարձր ու կարող դիրքի հասնել: Շատ շուտով արաբ խալիֆաների կողքին սելջուկ սուլթանները պետութեան իսկական կրողն ու տէր են դառնում:

Սելջուկների նկատմամբ դժուար կրկնէր մի որ և է բարձր կուլտուրայի մասին խօսել. նոցա զօրութիւնը կրակի և արեան, սրի և աղեղի վրայ էր հիմնուած: Արաբական ու պարսկական կուլտուրայի յիշատակարանները իրար յե-

տեից զոհ էին դառնում այս բարբարոսների վանդալական վերաբերմունքին: Կուլտուրայի կործանիչ և թշնամի էին: Տնտեսական օգուտն էր նրանց միակ նպատակը և այդ կողմից հիւժւում էին ժողովուրդներն ու երկիրները մինչև ուժասպառ լինելու աստիճան:

Այս վայրենի ու անխիղճ կառավարութեան օրով պէտք է ամբողջ արևելեան Պարսկաստանը, Միջագետքը, Հայաստանը, փոքր Ասիան, մինչև Ասորիքն ու Պաղեստինը կուչ դար ու ամօթահար կեանք վարէր:

Սելջուկների իշխանութեան կենդրոնատեղին առաջաւոր Ասիայումն էր, միջին Ասիայում ընդհակառակը նրանց ուժը շատ թույլ էր, հէնց այդ է պատճառը, որ այս կողմերում անկախ տէրութիւն կազմելու հնարաւորութիւնը այնքան էլ հեռու չէր: 11-երորդ դարի վերջին տասնամեակներից սկսած Անդրկասպեան երկրներում մի նոր քաղաքական բաւականին սպառնալի ոյժ է հանդէս գալիս, Խվարեզմի շահերի ոյժը: Արդէն 12-երորդ դարի կէսերին Խվարեզմի շահը տէր էր ամբողջ Անդրկասպեան երկրին ու ծրագրում էր նորանոր յարձակումներ ձեռնարկել դէպի Արեւմուտք. նրա երկիրը մի կողմից հասնում էր մոնղոլների աշխարհին, իսկ հարաւից ու արեւմուտքից սահմանազօծում էր սելջուկների պետութեանը և Կասպից ծովին:

Նուաճելու մոլութեամբ բռնուած Խվարեզմի շահերը շուտով ստանձնում են սելջուկների դերը: Սելջուկների վերջին մեծ Տուղրիլ Սուլթանի գլուխը ընծայ է գնում Խվարեզմի Տակաշ շահի կողմից արաբական խալիֆային և Տուղրիլի մահով Խվարեզմի շահը արեւմտեան Ասիայի իսկական տէրն է դառնում. որովհետև Բաղդատի խալիֆաները արդէն վաղուց դադարել էին պետութեան մէջ որ և է էական դեր խաղալուց և համարեա միշտ իրանց ժամանակը անց էին կացնում մայրաքաղաքի սլաւատական ինտրիգներով ու մեքենայութիւններով. Տակաշն և իւր յաջորդը անկոչ իշխաններ էին, երբեմն այնքան զօրաւոր ու կարող, բայց այժմ խղճուկ ու թուլացած արաբական տան մէջ: Բայց երբ Խվարեզմի շահերի ճնշումը սկսեց անտանելի

դառնալ և խալիֆան այս օտարների ինքնիշխան ու սանձարձակ կառավարութիւնը իւր իսկ սեփական պետութեան մէջ անկարող եղաւ այլ ևս տանել, այդ ժամանակ դիմեց նա հեռաւոր մոնղոլների խանի օգնութեանը: Բայց դրանով ոչ թէ ազատիչ առաջ քաշեց, այլ այնպիսի թշնամի վատակեց, որի ոտների առաջ իբրեւ աւար փռուելու էր ամբողջ Ասիան և Արեւելեան Եւրոպան. ահա այս կերպ թաթարները հրաւէր ստացան Արեւմտեան Ասիայի երկրները նուաճելու և տիրապետելու: Բայց եթէ արաբական խալիֆան թաթարներին հրաւիրած էլ չը լինէր, յամենայն դէպս նրանք կը գային, որովհետեւ աշխարհակալը հրաւէրի չի սպասի, այլ ինկատի կունենայ իւր զօրութիւնը և շրջապատող աշխարհների վիճակը:

Արեւելքի քաղաքական հորիզոնի վրայ թուրք-թաթարական ցեղերի յարձակումները երբէք նորութիւն չէին, բայց թաթարները այդ բոլորից ամենասոսկալիներն էին: Նրանք բոլորովին ոչնչացրին այն կուլտուրայի և քաղաքակրթութեան ազան մնացորդները, որ սելջուկների բարբարոսութիւնից զերծ էին մնացել, միջին և առաջաւոր Ասիան նրանց կարող և խորտակիչ սրի տակ տխուր աւերակների մի շեղձակոյտ դարձաւ լոկ: Արեւելքը կարծես ամայացել էր. վաճառաշահ հարուստ և փարթամ շահաստանները կողոպտուեցին, հոյակապ ու հաստահեղոյս շէնքերը խորտակուեցին: Մոնղոլների հասցրած հարուածներից գլուխը կորցրած՝ Արեւելքը դեռ շատ դարեր չպիտի կարողանար ուշքի գալ և այն ժամանակուայ շատ ծաղկած երկրներ երբէք չը տեսան այնպիսի մի ծաղկած կուլտուրայ, ինչպիսին այն ժամանակ ունէին: Այս կարճահասակ և դաժաճ մոնղոլները Արեւելքի կուլտուրայի ընթացքը երկար ժամանակով կասեցրին:

Եթէ երբեմնեան այն փառաւոր ու մեծ տէրութիւնները, ինչպէս Պարսկաստանը, Խվարեզմի իշխանութիւնը, արաբական խալիֆայութիւնը հող ու մոխիր էին դարձել — այդ թշուառ ու ողորմելի դրութիւնը Հայաստանում աւելի ևս զգալի պիտի լինէր ու երկար դարերով անդարմանելի:

Թիւրք-մոնղոլական ցեղերի ձգտումների նպատակը առաջաւոր Ասիայի հարուստ երկիրներն էին, իսկ Հայաստանն էլ ուղղակի այն ճանապարհին էր ընկած, որով աշխարհակալներն անցնում էին: Գտնուելով Արեւելքի և Արեւմուտքի մէջ—ամեն անգամ նա կրելու էր իւրաքանչիւր աշխարհակալութեան աւերիչ հետեանքները: Թաթարները վերջին մեծ ու հզօր եկւորներն են, որոնք մեր երկիրն եկան այդպիսի բռնութեամբ ու թափով: Դրանից յետոյ Հայաստանն այլ ևս չտեսաւ աւերումների ու նուաճումների այդպիսի ուժգին թափ և այդպէս ընդարձակ չափերով: Իայց զըմբախտութիւնը դրանով պակաս հակայական չէր և երկրի պարբերական ամայացումը առաջ էր գնում անընդհատ ընթացքով, որովհետեւ թաթարներն այնուհետեւ չթողին մեր երկիրը:

Համեմատաբար կարճ ժամանակում հասկացան մոնղոլները մի հակայական տէրութիւն հիմնել, մի ահագին իշխանութիւն, որը թերեւ կարելի լինէր համեմատել հին հռոմէական կամ արդի մեծ բրիտանական և կամ ռուսական պետութեան հետ: Խիվայի մեծ իշխանութիւնը, միջին Սիբիրից մինչև հնդկական ովկիանոսը ձգող երկիրները, Աւղանստանը, Խվարեզմի ահագին իշխանութիւնը, Պարսկաստանը, արաբական խալիֆայութիւնը, Հայաստանն ու փոքր Ասիան, Վրաստանն ու Կովկասեան միւս երկիրներները. Հարաւային ու միջին Ռուսաստանը մինչև Նովգորոդի հասարակապետութիւնը և մինչև Լեհաստանն ու Հունգարեան—ահա մոնղոլների վիթխարի տէրութիւնը մօտաւորապէս 1300 թուին: Այս հակայական իշխանութեան անօրինակ արագ ու ընդարձակ ծաւալումը պայմանաւորւում է մի կողմից մոնղոլների բնածին ռազմական յատկութիւններով ու նրանց սոցիալական—սնհատական բնաւորութեան յատուկ նկարագրով, իսկ միւս կողմից նուաճող ազգերի և աշխարհների քաղաքական ընդհանուր կացութեամբ:

Ընդհանուր պատմութեան գրականութիւնը չունի մինչև այժմ մի քննական, ամբողջական աշխատութիւն այս

հակայական պետութեան: Հեշտ էլ չէ գրել այդպիսի մի գործ, քանի որ պակասում են մասնակի, առանձին աշխատութիւններ, որոնք միայն կարող են այդպիսի մի ամբողջացնող աշխատաքի ճանապարհը հարթել: Դեռ մինչև նորերս եւրոպական համարեա բոլոր պատմագիրները Արեւմտեան Ասիայի պատմութեան վրայ խորթ էին նայում և չափազանց քիչ ուշադրութիւն նուիրում գրան: Այսօր, թէև էլի դեռ ոչ բոլոր կողմերից և ոչ հաւասար չափով, յամենայն դէպս մի քանի կողմերից շեշտւում է, որ ընդհանուր պատմութեան մէջ անսեղի են մի անգամայն այս կամ այն ժողովրդի համար սէր կամ ատելութիւն: Այսպիսով կարելի է յուսալ, որ Ասիայի պատմութիւնը, յատկապէս նրա երկար միջին դարը եւրոպայի գիտնականների անխոնջ եռանդի ու մարդուած մեթոդի շնորհիւ շուտով աւելի մեծ չափերով ուսումնասիրութեան ասպարէզ կը քաշուի քան այդ մինչև օրս տեղի էր ունենում: Բազմաթիւ այսպիսի մասնակի ուսումնասիրութիւններից յետոյ անշուշտ կը գտնուի նաև հարկաւոր մարդը, որ այդ աշխատանքների արդիւնքները կը միացնի ու լոյս աշխարհ կը բերի մոնղոլների ընդհանուր պատմութիւնը: Առ այժմս սակայն միայն մասնակի, դիտող աշխատանքներով կարելի է հանդէս գալ:

1. Թաթարական առաջապահը Հայաստանում եւ Վրաստանում.

Հայ պատմագիրների տեղեկութիւնների համաձայն մոնղոլների իսկական հայրենիքը հեռաւոր Արեւելքում էր գտնւում և կոչւում էր Չին-Մա-Չին: Այդ անուան հետ սակայն հաւանօրէն չէր կապւում աշխարհագրական մի որոշ մտապատկեր, թերևս միայն այն, որ այդ երկիրը շատ հեռւում պէտք է լինի և գուցէ նաև այն, որ Արեւելքում պէտք է ընկած լինի¹⁾: Մոնղոլների տիրապետութեան

1) Վարդան 14, Օրբէլեան 295, Пяткановъ, «Исторія Монголовъ по армянскимъ источникамъ I часть ст. 68 примѣчаное

կենդրոնավայրը Ղարաղորում—Կարակորում էր կոչում²⁾։ Այստեղ՝ հեռավոր Արևելքում, բարձր ասիական դաշտերի և տափաստանների վրայ թափառում էին թաթարական կամ մոնղոլական զանազան ցեղեր յաւիտենական թշնամութեամբ բռնուած, մինչև որ մի կարող ձեռք նրանց նուաճեց և մոնղոլական հզօր իշխանութեանը հիմք դրեց։ Հայկական բոլոր աղբիւրները միահամուռ կերպով բոլորովին պարզ գրում են որ Չինգիզխանը իւր իշխանութիւնը հիմնել է իրանց հարեան ցեղերին յաղթելով և ստրկացնելով։ Հայ հեղինակների մօտ այդ ցեղերը կրում են մի ընդհանուր անուն թաթար կամ Մոնղոլ կամ Մուղուլ³⁾։

2-օր։ Մա-Չին խօսքը Ռէշիդ-էլիինն էլ է յիշում. բայց այստեղ այդ անունը գործ է ածւում մի շատ որոշ երկրի համար, որը Հինդուստանին սահմանակցում է։ (I—129) Չին-մա-Չին անունը գտնում ենք նաև պարսիկ պատմագիր. Aboul-Ghâzi-ի մօտ, որ դրանով Չինաստանն է հասկանում II—155)։ Վրացի պատմագիրը մոնղոլների հայրենիքը անուանում է «Չին-մա-Չին, մի աշխարհ, որ ընկած է արևելեան կողմը». Brusset, Histoire de la Géorgie I 485.

2) Կիրակոս 121, Օրբելեան 299. Աբու-Ղազի II 179. առաջին Մեծխանի՝ Օգոզխանի յաջորդն ու որդին քաղաքը ընդարձակել և գեղեցիկ մեծ շինութիւններով շատ պալատներով և արքունիքներով ձոխացրել է, բայց ոչ նոր հիմնել ինչպէս Բրուէն կարծում է (I 485. ծանօթ. 4.) այս քաղաքի տեղագրութիւնը հետեւեալ կերպով է որոշում աշխարհագրագէտ Բիտտէրը. «այժմուայ Ուրգայի և Ուլեստուտայի մէջ Օրգուն գետի ափին»։ (Աշխարագրական բառարան մաս I 947)։ Կարակորումի մասին մի ընդարձակ նկարագրութիւն ենք գտնում, Rubrack-ի մօտ 207. համեմատել նաև S. Martin, Memoires II 278.

3) Կիրակոսը անուանում է նրանց մեծ մասամբ թաթար (56, 95, 102) Օրբելեանը մուղուլ է կոչում և նրա կարծիքով գիւղացիներն են միայն, որ մուղուլներին թաթար անուն են տալիս. բայց Օրբելեանի ուրեմն թաթար անունը մոնղոլ բառի ռամկական ձևն է (293) վրացի պատմաբանը գրում է «իրանք իրանց մոնղուլ են կոչում և մենք վրացիներս նրանց անուանում ենք թաթար». (Brosset 488)։—Այդ երկու անուններից նորը առաջինն էր և Չինգիզխանի ժամանակ գործածութեան մէջ մտած. իսկ թաթար անունը այս ցեղերի համար որպէս մի ընդհանուր անուն վաղուց ի վեր տարածուած էր (հմտ. Bartold—Turkestan II, 140,

Երբ Զինգիգ խանն այս տեղերը իւր հրամանին ենթարկեց, մոնղոլական մասսաները տարածուեցին, ցրուեցին ամեն կողմ, նուաճեցին հարեան երկիրները և բնականաբար պատահեցին այն ժամանակուայ ասիական ժողովուրդների քաղաքական մեծ մարմիններին, որոնք են Զինաստանը, Հնդկաստանը, Խվարեզմը, Պարսկաստանը և արաբական խալիֆայութիւնը: Թաթարական լրտեսներն ու

Schmidt—Forschungen 6). Մաղաքիս արեղան փորձում է թաթար բառի բացատրութիւնը տալ. նրա կարծիքով թաթար նշանակում է «սուր և թեթեւ» (3). Արուլ-Ղաղին գրում է. «Մոգոլ խօսքի արմատը մունգ-օլ է. ժողովուրդը ազաւաղելով այս խօսքի իսկական արտասանութիւնը վերջի վերջոյ կոչել է մոնգոլ: Բոլոր թուրքերն հասկանում էին մունգ բառի նշանակութիւնը, որ է տխուր (quaighen). օլ նշանակում է սրտաբաց, անկեղծ, ազատ (sā de die). ուրեմն մունգ-օլ նշանակում է տխուր-ազատ» II, 12. Բոլորովին նոյն կերպ բացատրում է այդ բառը նաև Ռաշիդ-Էլզինը II, 95. Purgstell-ը սակայն այլ մեկնութիւն է տալիս. նրա կարծիքով մոնգ բառը բոլորովին հաւանակ նշանակութիւն ունի—անվեհեր, յամառ: Նա ի միջի այլոց մատնանիշ է անում նաև այն հանդամանքը, որ սկզբնական թաթար բառը շատ օտար աղբիւրների մօտ բոլորովին խեղաթիւրուած է հանդէս գալիս. այսպէս եւրոպացիք ասում են թաթար, բիւզանդացիք ասել են տոդառ և աթառ, օսմանցիք՝ զոդառ: XIII դարում եւրոպացիք անուանում էին սրանց մօռլ, մինչդեռ միւսները կոչում էին մունգոլ. ուստի անկան Նիկոն ժամանակագիրը թաթար անունը պոլովցիներին է վերադրում (II, 151). զաղափարների այս ընդհանուր շփոթութեան դիմաց հայ պատմագիրները միահամուռներգաշնակութեամբ կատարելապէս ճիշտ և միատեսակ են գրել այս անունը, որ իրանց ևս նոյնքան օտար էր, ինչպէս և վրացիներին, ռուսներին, լեհներին ու այլոց:

Թաթար անունը առիթ է տուել Արեւմտեան-եւրոպական ժամանակագիրներին բառախաղ անել: Նրանք կարծել են, թէ թաթարները ստորհրկրեայ Տարտարոսից են դուրս եկել, ուստի և կոչել են նրանց թարթար. դրանով նրանք արտայայտել են իրանց ատելութիւնն ու դժկամակութիւնը դէպի այս ժողովուրդը: Այդ անունը, որ սկզբում որպէս գիտական մի բառախաղ է գործածուել, յետոյ կորցնելով իւր զաւեշտային կողմը, հետզհետէ ընդհանրացել է Արեւմուտքում նշանակելու համար այդ ժողովուրդների անունը. Rémusat, Mémoires 15, 16.

խուզարկու գնդերը հետևում էին ամեն կողմ շրջապատի ցեղերին ու ժողովուրդներին և իրանց լրտեսութեան արդիւնքը մոնղոլների մեծ խանին բերում էին ի գիտութիւն։

Ահա այսպիսի մի խուզարկու գունդ էլ Չինգիզ խանի յատուկ հրամանով Արեւմուտք է անցնում Խվարեզմի շահին հալածելու։ Թաթարները մտել էին արդէն այս միապետի պետութիւնը — այժմուայ Անդրկասպեան աշխարհը և նրա Մոհամմեդ շահին փախցրել։ Հիմա Չինգիզ խանն ուղարկում է վերոյիշեալ գունդը, որպէս թաթարական մեծ բանակի առաջապահ։ Այս գունդն էր ահա, որ առաջին անգամ հայկական հողի վրայ ոտք դրեց, նա էր, որ նուաճեց Պարսկաստանն և հիմք դրեց Ռուսաստանում մոնղոլական տիրապետութեանը։ Այդ իսկ պատճառով մեզ անհրաժեշտ է թւում այս գնդի ճանապարհն ու զաւու ժամանակը աւելի ճշտօրէն որոշել համաձայն այն տեղեկութիւնների, որ տալիս են ժամանակակից հայ և օտար պատմիչները։

Խուզարկու գնդի առաջնորդները կոչւում էին Ջապահնոին և Սաբատա-Բահադուր⁴⁾։ Պարսկաստանը նուաճելուց յետոյ գրոհ տուին նրանք գէպի Ատրպատական, պաշարեցին ու վերցրին Դիլման և Մարագա ամուր և հարուստ քաղաքները և Ուրմիա լճի արեւելեան ափին՝ Սոֆաիշայի վրայ բանակ դրին։ Դեռ ճանապարհից մարդ էին զրկել նրանք մեծ խանի մօտ և թոյլտուութիւն խնդրել Ատրպատականից Կովկասեան երկիրներն անցնել և երկաթէ պա-

4) Միայն Մխիթար Այրիվանցին է, որ այդ երկու անուններն իրար հետ յիշում է (86)։ Կիրակոսը միայն Սաբադա-Բահադուրին է յիշում (104)։ Վարդանն (174—75) ու Մաղաքեան (6—7) թէև ակնարկում են այս առաջապահիկ գնդի մասին, բայց չեն տալիս ոչ մի մանրամասն նկարագրութիւն, ոչ էլ յիշում են առաջնորդների անունները։ Իսկ Օրբելեանը բոլորովին լուրջ է այդ մասին։ Վրացի ժամանակագիրը յիշում է Jama և Salpian անունները աւելացնելով «որ է վրացերէն Սուբա և Ջեբա» (Brosset I, 492)։ Բայց դրանք ոչ թէ վրացերէն անուններ են, այլ իսկական մոնղոլական։ Նոյն այդ անունները գտնում ենք նաև մահմեդական պատմագիրների (օրինակ Aboul-Ghâzi II 70, 125, 129) և ռուս տարեգիրների մօտ։

հակի միջով (շորայ պահակն է, Դերբենտի անցքը) արեմտեան Կիպչակ անցնել: Այժմ, Ուրմիա լճի ավերում ստանալով խնդրած թոյլտուութիւնը առաջ խաղացին դէպի հիւսիս: Կասպից ծովի արեմտեան ավերով և Դերբենդի անցքով Վրաստան և Աւղանստան մտան: Արագուժեամբ հասան վրացոց Թիֆլիզ մայրաքաղաքին և յետ դառնալով բանակեցան Պարտաւ և Բելուկում քաղաքների մէջ. այդտեղից ահա ասպատակում էին Վրաստանն ու Աղուանքը և իսկական Հայաստանի հիւսիսային գաւառները: Վրացոց Լաշա թագաւորը դուրս եկաւ նրանց դէմ և իւր Իւանէ զօրապետի հետ մի ճակատամարտ տուեց նրանց Խոնան դաշտի վրայ, Կոտման գետի ավին: Երկուստէք կռւում էին փոփոխակի բախտով, վերջապէս թաթարները յաղթեցին: Վրացոց թագաւորը փախուստի գիմեց, պատերազմի դաշտում թողնելով բազմաթիւ ընկածներ⁵⁾: Մոնղոլների և վրացիների այս ընդհարումն ի հարկէ վճռական ճակատամարդ չէր, սակայն դրա նախերգանքն էր:

Այս խուզարկու գնդի մուտքի ժամանակը դժուար չէ հաստատապէս որոշել: Չինգիզ խանը Սաբաուային և Ջեպէին հրամայել էր այս երկիրները հետախուզել, աչքի անցկացնել և 3 — 4 տարուայ ընթացքում կրկին իւր մօտ դառնալ:

5) Թաթարական առաջին գնտերի պատերազմական գործողութիւնների նկատմամբ տեղագրական հանգամանքների և վիճակի ծանօթութեան համար անհրաժեշտ է աշխատակրական մի քանի անուններ աւելի ճիշտ որոշել: Բեղամէջը գտնուում է Արաքսի և Կուրի միացման կէտում, սկսուելով Թարթար գետից, որի վրայ դեռ այսօր Պարտա գիւղը կայ, հին Պարտաւը: Բելուկումը կամ Բելուգանը Պարտաւից այնքան էլ հեռու չէ: Այս քաղաքը թաթարների կողմից մի քանի անգամ աւերածի է ենթարկուել (Патканов II 110. прим. 3, նոյնպէս Կիրակոսի հրատարակչի ծանօթութիւնը Klaproth-Aperçue 8). Խոնանը կամ Խունանը գտնուում է Թիֆլիզից հարաւ, Հայաստանի, Վրաստանի ու Աղուանքի սահմանում: Կլապրոտը այցելել է այդ վայրը, որն այժմ Թափառական ցեղերը Կիզ-Կալա (Ղըզ-Ղալա) են կոչում: Կոտմանն անշուշտ Կուրի բազուկներից մէկն է, թերեւ Գուրան-չայը լինի (Паткановъ, русс. перев. Малакин прим. 8—նոյնպէս և Միխիթար Այրիվանեցու ֆրանսիական թարգմանութիւնը, Brosset, 105.)

զօրապետները Պարսկաստանից դուրս եկան 1218—20 թուին և մտան Ատրպատական և Հայաստան 1220—21: Ժամանակի համարեա բոլոր պատմաբանները համաձայն են դրան: Ըստ Վարդանի թաթարների գալուստը եղել է 1221 թուականի սկզբում, ըստ Կիրակոսի 1220-ի վերջին: 1221-ին Սաբատան ջարդել էր արդէն Լաշային և դէպի հարաւ քաշուել: այստեղ սպասում էր նա Մեծ խանից օժանդակութիւն և թոյլտուութիւն ստանալու Կիպչակ գնալու համար⁶⁾:

Նրա զինւորների թիւը չէր կարող սկզբում մեծ եղած լինել: Թեթև զինաւորումն, փոքրիկ քոչ—այս բոլորը ենթադրել են տալիս որ Սաբատայի գունդը դուրս է եկել թեթև գործողութիւնների, թուլցիկ էքսկուրսեանների և պատերազմական լրտեսութեան համար⁷⁾: Այս գունդը կարող էր ամենաշատը 20—25000 մարդ լինել: Սրանից աւելի մեծ մի բանակը դժուար թէ կարողանար այնպիսի արագ ու ծանր մարշերը կատարել, ինչ որ Սաբատան էր արել: Այս կողմերի խոր ձորերը, վատ ճանապարհները, նեղ

6) Հայկական աղբիւրների հետ միանգամայն համապատասխան տեղեկացում է նաև վրացի պատմագիրը. նրա համաձայն ևս թաթարների գալուստը և ճակատամարտը տեղի է ունեցել 1220—21 թուին (Brosset 492) Սաբատայի արշաւանքը H. Purgstall-ի համաձայն երեք տարի է տևել (89) Wolff-ը (Geschichte der Mongolen 108) այս արշաւանքի մասին մի տեղեկութիւն է բերում չինական աղբիւրներից: Հայկական աղբիւրները հաստատութիւն են գտնում նաև մի այլ օտար պատմիչի Աբուլ-Ղազիի կողմից (Aboul—Ghâzi 125).

7) Մեր ասածներին կարող էր թուալ թէ հակասում է Կիրակոսի տեղեկութիւնը, որը Սաբատայի գունդը ներկայացնում է «ծանր զինուած», բայց նոյն Կիրակոսի առաջ բերած այս մոնղոլների ամբողջ նկարագրութիւնը և կատարուած գործերի յետագայ ծաւալումը ուղղակի հակառակ են հաստատում, որ Սաբատայի գունդը թեթևակի զինուած և ոչ այնքան բազմաթիւ մի զօրամաս էր: Վրացի ժամանակագիրը բոլորովին պարզ կերպով գրում է. «Սրանք դուրս եկան 12000 ձիաւորով, առանց պաշարի և պատերազմական պատրաստութեան—վերցնելով իրանց հետ իրանց նետ աղեղն ու նիզակները»—Brosset I 492.

անցքերը այնքան էլ յարմար չէին մեծ բանակի դործողութիւններին համար:

Սաբատան շուտով օժանդակութիւն է ստանում և վրձնում է Կասպից ծովի արևմտեան ափերով դէպի հիւսիս բարձրանալ: Թաթարները Թաւրիզի վրայով և Ղարաբաղի ու Մուղանի հարուստ դաշտի միջով առաջ են խաղում, մտնում են Շիրվան, պաշարում նրա Շամախի մայրաքաղաքը, աւերում են ու նրա թագաւորին ստիպում իրանց 10 առաջնորդ տալ Կովկասի անցքերից դուրս գալու համար: Թագաւորը իւր արքունիքից տուեց 10 ընտիր պալատականներ: Մոնղոլ զօրապետները դրանցից մէկի գլուխը կտրեցին իբրև զգուշացնող օրինակ միւս 9-ի համար, որոնք նոյն վիճակին էին ենթարկուելու, եթէ որ մոնղոլական զնդին մոլորեցնէին: Բայց և այնպէս այդ իններ առաջնորդները մոլորեցրին թաթարներին նեղ կրճերի մէջ, որտեղ նրանք Կովկասեան մի քանի ցեղերի յարձակումներին ենթարկուեցին: Վերջապէս ռազմագիտական հաստատուն շրջահայեցողութեամբ և խորամանկութեամբ թաթարները Դերբենդի անցքին հասան և դրա միջով ազատուեցին Կովկասի սար ու ձորերից⁸⁾: Այստեղ, հարաւային Ռուսաստանում տեղի ունեցաւ այն ճակատամարտը, որտեղ մոնղոլները ռուսական միացեալ ուժերի դէմ յաղթող հանդիսացան: Կալկայի այդ ճակատամարտը 1224⁹⁾ թուին Ռուսաստանի բախտի մի նախերգանքն էր, դարեւ շարունակուող թաթարական լծի հպարտ սկիզբը¹⁰⁾: Պարսկաստանն ու

8) Կիրակոսի համաձայն (104) թաթարները ստիպուած էին Կովկասեան լեռնաշղթան անցնել, որպէս զի տեղական ցեղերից շրջապատուէին ու չոչնչանային: Ինչ որ ունէին մօտները—բոլորը դէն ձգեցին, որպէս զի անցումը հեշտանայ: Աղուլ-Ղազին ևս նոյն կերպ է պատմում, ինչպէս և Կիրակոսը. II, 129.

9) Թ. Շիմանի կարծիքով Կալկայի կռիւը եղել է 1223 թուին յունիսի 16-ին. հմտ. Russland, Polen und Livland I 159 և Berichte d. Akad. d. Wiss. I և III Bd. 2.

10) Հետաքրքիր է մի հայեացք նետել ուսս պատմագիրների վրայ ու տեսնել, թէ նրանք ինչպէս են պատմում այդ իրողութիւնները: Դժբախտաբար այդ տարեգիրները հարկաւոր դէպքում

Կովկասեան երկիրները ասպատակելուց, Կովկասեան լեռնաշղթայի վրայով համարձակ մարշը կատարելուց և Կասպից ծովը շրջապատելուց յետոյ այս առաջին Կովկասեան դումարտակը նուաճեց նաև Կիպչակը և հիմնեց Ոսկէ Հորդայի իշխանութիւնը: Այդ ամենը կատարելուց յետոյ նա յետ դարձաւ դէպի արևելք 2ինգիզ խանի մօտ: Նրա նպատակն էր մեծ խանի հրամանը ճշտութեամբ կատարել, այսինքն թուուցիկ արշաւանքներով արևմտեան աշխարհները աւելի

կամ չափազանց մութ են ու անորոշ, կամ չափազանց կարճ ու համառօտ—և շատ անգամ երկուսն էլ միասին: Դրանք ոչ մի պարզ հասկացողութիւն չունէին—գոնէ սկզբում—այն ժողովրդի մասին, որի լծի տակ ուսական ժողովուրդը դարեր շարունակ հեծելու էր: Կալկայի ճակատի մասին օրինակ մէկը գրում է ոչ աւել ոչ պակաս քան հետեւելը. «1224-ի ամրանը մի չտեսնուած անձոռնի բանակ եկաւ, անաստուած մովարացիներ—որոնք թաթար էլ էին կոչուած, անհաւատ իսմայէլացիներ»: (Иратьевская хроника II, 163). «1223—24-ի ամրանը ինչ որ հեթանոսներ եկան. շատերից թաթար կոչուած, միւսներից Տաւերմին, երրորդներից Պեշենգներ» (Первая новгородская хроника III, 39). Նոյնը գտնուած ենք նաև Նիկոնի տարեգրութեան մէջ X 89. Նոյնիսկ յետագայ տարեգիրները ինչպէս օրինակ Тверская хроника (14 դար 15 հատոր.) բառացի կրկնում են վերև առաջ բերուածը: Ոչ մի տարեգիր մեզ ճշտիւ չի տալիս թէ ովքեր էին թաթարները, որտեղից էին նրանք գալիս, այլ կրկնում են միայն անմիտ խօսքեր օտար բարքեր, օտար լեզու, հեթանոս, իսմայէլացի, մովարացի կային. . . Այդ հանգամանքը զարմանք է պատճառել նաև ուսաց գրականութեան պատմագիր Պիպլինին, որ և այս առթիւ ասում է. «Տարօրինակ է որ տարեգիրը այս ժողովրդի բնաւորութեան մասին ոչ մի մանրամասն տեղեկութիւն չի տալիս, այլ միայն կրկնում է որ նա անաստուած, խորամանկ և անսիրտ է: Այս տեսակետից մեր տարեգիրներին օտարները գերազանցում են, որոնք թաթարների աշխարհը ճանապարհորդել են. Plako-Carpini I 190». Տրամարանօրէն աւելի ուղիղ և բովանդակութեան կողմից աւելի ճիշտ կըլինէր, եթէ համեմատութիւնը ոչ թէ եւրոպական ճանապարհորդներին հետ լինէր, որոնք միայն նրա համար են գուրս եկել իրանց աշխարհից, որպէս զի այս ժողովուրդը ուսումնասիրէին ու նկարագրէին, այլ միւս ազգերի տարեգիրների և պատմագիրների հետ: Այն ժամանակ ակնյայտնի աչքի կընկնէր թէ ուսական աղբիւրները այս տեսակետից ինչքան յետ են մնում:

մօտ հետախուզել և ապագայ նուաճումների համար հող պատրաստել: Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեյջանի իսկական նուաճումը ապագային էր թողնուած, մոնղոլական մի այլ բանակի: Թաթարական այս արշաւանքների ամբողջական պատկերը չկորցնելու համար — նրանց իշխանութեան և պատերազմական զօրութեան հետզհետէ ծաւալման ընդհանուր պատկերը կուզէինք այստեղ մի քանի խոշոր գծերով ստուգեցնել: Դրանով աւելի հեշտ կը լինի հասկանալ Չարմաղանի և նրա յաջորդի կատարած նուաճումները ¹⁾:

Մոնղոլները մինչեւ Չարմաղանի գալը.

Թաթարական մեծ իշխանութիւնը հանդէս է եկել XII-դարի վերջերին և XIII-ի սկզբներին — անվհեր ու հզօր Չինգիզ խանի մեծ խանութեան օրով: Տեմուչինը, թաթարական ու թուրքական ցեղերին յաղթողն ու միջին ասիական ժողովուրդներին ստրկացնողը — մօտաւորապէս 1203 թուին իրան մեծ խան է յայտարարում ¹⁾: Այդ ժամանակներից է սկսում նուաճողական մի մեծ ու լայնարձակ գործունէութիւն, զօրեղ ու ազդու մի քաղաքականութիւն դէպի ամեն կողմ:

Բնականաբար Չինաստանը առաջին երկիրն էր, որի հետ նա հէնց սկզբում էր գործ ունենալու: Ինքը սկզբում հարկատու էր չինական կայսեր, բայց շուտով արհամարում է նրա ղեսպաններին, որոնք գալիս են նրա մօտ հարկը տանելու, և փոխանակ նրանց պահանջած փողը տալու, զինուած խմբերով Չինաստան մտաւ ու սկիզբ

1) Բացի Wolff-ից, Hammer—Purgstall-ից յետագայի համար ի նկատի ենք ունեցել նաև հետեւալ հեղինակների գործերը, d'Ohisson, Aboul-Ghâzi, M. Petis de la Groit, Huth, Müller, Helmolt.

1) Արուլ-Ղազին հետեւալ բացատրութիւնն է տալիս խան և մեծ խան տիտղոսների համար. «Հարկաւոր է գիտենալ, որ խան բառի նշանակութիւնը հետեւալն է. էմիրները ու ժողովուրդը խաքան անուանում էին նրան, որը խանից մեծ էր իւր կարողութեամբ ու զօրութեամբ և նրան, ով խաքանից բարձր էր — կոչում էին խան: Ուն տիտղոսից աւելի բարձր չկայ»: II, 173.

դրեց մի բազմատարեան անսիրտ ու վայրագ կազմակերպուած կռուի, որը նրանով վերջացաւ, որ Չինաստանը գոռոզ մեծ խանի տաների տակ որպէս աւար փոռուեցաւ²⁾։ Թաթարները այստեղ կանգ չառան. նրանց հայեացքները դառնում են դէպի Արեւմուտք, որի մասին նրանք հարուստ կարաւանների ու ճանապարհորդների միջոցով շատ խորհրդաւոր բաներ էին լսել։ Փարթամ ու հարուստ Արեւմուտքը — Խվարեզմը, Պարսկաստանը, արաբական խալիֆայութիւնը, Փոքր Ասիան — հեծում է ասպատակութեան ու աւերածի դուրս եկած մոնղոլների լծի տակ ու նրանց խմբերը գնալով բազմանում, ուռչում են։ Դեռ 1215 — 1220 թուերին մոնղոլական լրտեսներն ու թուրքիկ խմբերը խուզարկում, լրտեսում են բոլոր հարեան երկիրները ու մեծ խանին տեղեկութիւններ հասցնում։ Իսկ մեծ խանը հիմնուելով իրան հասած տեղեկութիւնների վրայ և առաջնորդուելով իւր առողջ բնազդով անում էր իւր ազդու և խելացի կարգադրութիւնները և աշխարհքի ամեն կողմեր ուղարկում իւր զնդերը ասպատակելու նուաճելու և մոնղոլական անունը իւր պետութեան սահմաններից շատ հեռու գօրեղ և ահարկու դարձնելու։ Հէնց այս ժամանակ է ընկնում Ջեպէ և Սարատա Բահատուր մոնղոլների խուզարկու արշաւանքը դէպի Կովկասեան երկիրներն ու դէպի Կիպչակ։

Այդ ժամանակներում պատերազմական գործողութիւնների ծանրութեան կենդրոնը ընկնում էր Խվարեզմի տէրութեան և արեւելեան Պարսկաստանի վրայ։ Մոնղոլներն զբաղուած էին այստեղ քաղաքներ պաշարելով և առնելով, երկիրը աւերելով ու ասպատակելով։ Քաղաքական հանգամանքները աւելի քան նպաստաւոր էին։ Խվարեզմում, Պարսկաստանում, Բաղդատի խալիֆայութեան մէջ — ամենուրեք ներքին երկպառակութիւնները մոռցնել էին տուել ամեն ուրիշ հոգս։ Աշխարհներն աւերւում էին դահակա-

2) Թէ ինչ աստիճան վայրագութեամբ է մղուել այդ կռիւը, մօտաւորապէս գաղափար կարող է մարդ կազմել չինական աղբիւրների տեղեկութիւնից. որ թէկուզ Չինաստանում 1211 թուից մինչև 1223 թուականը մոնղոլները սպանել են 18,470,000 մարդ. Wolff 111.

լական խառնակութիւնների և եղբայրասպանութիւնների պատճառով: Իհարկէ Չինգիզ խանի համար այդ հանգամանքը աւելի քան ցանկալի էր ու նա իւր կազմակերպուած, միաձոյլ ու թեթեւ խմբերով հեշտութեամբ յայտնուում էր ուզած տեղը: Չոկ Չոկ քայլող ու ամենուրեք յարձակող մոնղոլական այս զօրամասերի խկական կազմակերպողն ու ոգին ինքը Չինգիզ խանն էր — ինչպէս վկայում են բոլոր աղբիւրները: Նրա հրամանով է, որ քաղաքներն ու ամրոցները պաշարւում, առնւում և այրւում էին: Նրա կամքն էին կատարում ու նրա հրահանգները, երբ նրա զենքերակները աւերում կամ խնայում էին նուաճուած երկիրները: Ամենայանգուցն ձեռնարկութիւնների ոգին էր նա ու կազմակերպողը: Պատերազմող այդ հսկայական, վիթխարի մասսաների ընդհանուր բարձրագոյն հրամանատարութիւնն այն եղանակով էր կազմակերպուած, որ իւրաքանչիւր առանձին զօրամասի հրամանատարը նրա որդիներից մէկն էր:

Չինգիզ խանը շատ որդիներ ու կանայք ունէր, բայց քաղաքական տեսակէտից ինկատի պէտք է առնել միայն հետեւեալ չորս որդիներին. Չու՛լի խան, Չագատա, Օգաթա խան և Տուլի³⁾: Սրանցից առաջինը Արեւմուտք էր գնացել ու Կասպից ծովի հիւսիսային մասն անցնելով Կիպչակն էր նուաճել և այնտեղ Սարատայից նրա զօրամասն ընդունել: Հօրից Կիպչակի տէրութիւնը նա որպէս ժառանգութիւն ընդունեց: Նրա որդին ու յաջորդը նշանաւոր Բատուն էր, մնացեալ Ռուսաստանի, Լեհաստանի և մինչև Հունգարիա ձգուող աշխարհների հպարտնուաճողը: Չինգիզ խանի միւս որդիքը Չինաստանում, Պարսկաստանում և Խփարեզմի տէրութեան մէջ էին գործում: Խփարեզմի շահը դեռ չէր հնազանդուել: Պոկուած լինելով իւր մայրաքաղաքից թափառում էր նա ու շարունակ փոփոխում իւր բնակավայրը, որպէս զի նրան հալածող մոնղոլների ձեռքը չընկնի:

Խփարեզմի տէրութեան վերջնական նուաճումը չտե-

3) Տիբետի գործը անուանում է նրանց. Juci, Cagatai, 'Ugetei և Zoloi—Huth II, 28.

սաւ Չինգիզ խանը: Նա մեռաւ 1227 թուին: Երկու տարի յետոյ ազնուականների ժողովներից մէկում (Կուրուլտա) նրա որդի Օգոթա խանը մեծ խան յայտարարուեց (1229 թ. հոկտ. 22-ին) և պետութեան մայրաքաղաք՝ Կարակորում հրաւիրուեց: Նոր մեծ խանը իւր հօր նուաճողական քաղաքականութիւնը ոչ միայն ձեռքից չթողեց, այլ և աւելի մեծ ծաւալով ու աւելի հզօր թափով առաջ տարաւ: Պետութեան կենդրոնից բազմաթիւ զօրամասեր ուղարկուեցին դէպի զանազան կողմեր: Օգոթա խանն ուզում էր Խվարեզմի շահին վերջնականօրէն ընկճել և նրա զօրութիւնը բնդմիշտ խորտակել: Այդ նպատակի համար Չարմազան իշխանը 30,000 մարդով նրա տէրութիւնն ուղարկուեց — այնտեղ քարը քարի վրայ չթողնելու խտազոյն հրամանով: Իսկ Խվարեզմի շահը, այժմ Ջալալ-էդդինը — նրա հայրը Սուլթան Մոհամեդը Կասպից ծովի կղզիներից մէկի վրայ մեռել էր արդէն — մոնղոլներից հալածական փախչում գալիս է Հայաստան և այսպիսով մոնղոլների ուշադրութիւնը քաշում այդ երկրի վրայ:

Այս ընդհանուր նկատողութիւններից յետոյ այժմ կարող ենք նախնական աղբիւրների վրայ հիմնուած մեր ուսումնասիրութիւնն առաջ տանել:

3. Չարմազան եւ Հայաստանի ու Վրաստանի նուաճումը.

Հայաստան փախչող Ջալալ-էդդին շահի գէմ դուրս եկան հայ վրացական միացեալ զնդերը, բայց յաղթուեցին: Շահն անցաւ այնուհետեւ Իկոնիոյ սուլթանի աշխարհը և ասպատակեց. բայց այստեղ նորից յարձակման ենթարկուելով Հայերի, Վրացիների և Սելջուկիների կողմից, անբախտ Ջալալ-էդդինը վերջապէս ընկճուեց և դիմեց դէպի հարաւ, դէպի Ամիթ (Դիարբէքիր, հին Տիգրանակերտի մօտ) որտեղ և սպանուեց ¹⁾:

1) Օրբէլեան 293, Կիրակոս 117, Վարդան 175: Վերջինս պատմում է, որ առաջ Ջալալ-էդդինի երկու որդիքն են Հայաստան

Ջալալ-էզզէինի գալստեան տարին 1225-ն է²)։ Նրան հալածող թաթարներն ևս պէտք է որ նրա յետևից անմիջապէս Հայաստան մտած լինէին։ Այդպէս չէ պատահել սակայն։ Թաթարական գլխաւոր զօրաբանակը 10 — 11 տարի յետոյ է միայն Հայաստան եկել 1235—36 թուին³)։ Հասա ռւր էր նա այդքան ժամանակ։ Հայկական աղբիւրները այս հարցին էլ բաւարար պատասխան են տալիս։ Թաթարական գլխաւոր բանակը իւր ճանապարհին արգելուել է, որովհետեւ պէտք է անցնէր շատ ցեղերի և ժողովուրդների միջով, որոնց հարկաւոր էր միշտ նորի նորոյ նուաճել։ Քաղաքական մեծ խառնակութիւններն ու շփոթը, որ այն ժամանակ տիրում էին Միջին-Ասիայում և Անդրկասպեան երկրներում—կասեցրել էին մոնղոլների ընթացքը⁴)։

Փախել 200,000 զօրքով։ Կիրակոսի մօտ այդ մասին խօսք չկայ։ Բոլորովին պարզ է, որ Խվարեզմի տէրը եթէ այդպիսի մեծ բանակի տէր լինէր, կարիք չէր ունենայ ամենին փախչելու, մանաւանդ, որ նրան հալածող թաթարները այնքան էլ բազմաթիւ չէին։ Վրացի տարեգիրն ևս Ջալալ-էզզէնի զօրքերի թիւը բաւական մեծ է ցոյց տալիս, 140,000 (Brosset 494.) անհրաժեշտ է վրացիական այս տարեգրի մասին ինկատի ունենալ, որ մեծ զգուշութեամբ պէտք է զրանից օգտուել։ Այդ և զրա նման թուերը մեզ վերին աստիճանի կասկածելի են երևում։ Ըստ այդ տարեգրի օրինակ Ջալալ-էզզէինը Պարսկաստանում ունեցած պէտք է լինէր ոչ աւել, ոչ պակաս քան 600,000 (491) Յետոյ, Իկոնիայի Սուլթան Գայաթ-էզզէինը, երբ Բաշուի հետ իւր ուժերն էր չափում, իբր թէ իւր մօտ 400,000 հեծելազօր ունէր։ (518—19)։

2) Վարդան 175, Օրբելեան 293. Օրբելեանի հայերէն տեքստի մէջ փոխանակ 647 թուականի (հայկական տարեհաշիւը, որ հաշւում է սովորաբար 551 թուին Քրիստոսից յետոյ) պէտք է 674 կարդալ—որի վրայ աւելացրած 551-ը կըստանանք 1225. հաւանորէն զա ոչ թէ իրա հեղինակի, այլ արտագրողի սխալն է։

3) Վարդան 1236 (177), Սամուէլ Անեցի 1236 (81), Օրբելեան 1236 (293) Մխիթար Այրիվանեցի 1236 (81). Կիրակոսը մի որոշ ժամանակ չի յիշատակում, բայց նրա ամբողջ պատմութեամբը այդ է ենթադրել տալիս։ Վաստակաւոր Saint Martin-ը սխալուում է, կարծելով, որ այդ անցքերը 1231-ին պէտք է զնել։ Համեմատել Memoires II 260, 271.

4) Կիրակոսը (123) և Մխիթար Այրիվանեցին (8) նոյն իսկ շատ պարզ ասում են, որ Խվարեզմի իշխանին հալածող բանակը

Կիրակոս պատմագիրն է, որ մոնղոլական տիրապետութիւններէ այս ամբողջ շրջանը ամենից մանրամասն ու բնորոշ կերպով է նկարագրում: Նա մոնղոլներէ հետ քաղմագան ու սերտ յարաբերութեան մէջ էր, նոյն իսկ մոնղոլներէ լեզուն լաւ հասկանում էր: Այդ իսկ պատճառով Չարմաղանի քաղաքական նուաճումներէ զործը շաքարելիս մեր գլխաւոր աղբիւրը կը լինի Կիրակոսը, որի տուած տեղեկութիւնները մենք շարունակ ստուգելու և համեմատելու ենք հայ և օտար ժամանակակից պատմիչներէ հազարաւորներէ հետ:

Մոնղոլական բանակը — համաձայն բոլոր աղբիւրներէ — երեք մասի է բաժանուում: Միջին զօրամասը խելացի, ճարպիկ Չարմաղանի գլխաւոր հրամանատարութեան տակ — պէտք է նուաճէր Խվարեզմի պետութիւնը, Պարսկաստանը, ապա Հայաստանը, Վրաստանը և Աղուանքը: Չարմաղանի հետ գալիս են նաև երեք ուրիշ — նոյնպէս նշանաւոր գեներալներ, որոնցից իւրաքանչիւրը դարձեալ մի զօրամաս ունէր⁵⁾: Այս բանակը մօտաւորապէս 30—40 հազար մարդ ունէր, շատ լաւ կազմակերպուած էր, բազմաթիւ կռիւններէ մէջ եփուած էր և գործելու վերին աստիճանի ընդունակ էր⁶⁾:

շատ բան ունէր անելու: (Հարկաւոր էր «նուաճել Պարսիկներին, Վրկաններին, Քուշաններին, Խորասանը, Մարաստանը, Իսպահանը, Ատրպատականը և բոլորը իրար յետեից նուաճելով նրանք մտան Հայաստան, Վրաստան և Աղուանք (Մխիթար Այրիվանեցի. 8): «Մոնղոլները Արևմուտք գնալու համար պէտք է այն ամենը, ինչ որ ճանապարհին պատահէր, խորտակէին քանդէին և աւերէին» Կիրակոս (123).

5) Ըստ Կիրակոսի և Ռաշիդ Էլդինի Չարմաղանի պատերազմական շտաբի մէջ հետեւեալ չորս գեներալները կային. Իսրար, Ղութուն, Թութուն և Չաղատա: Վրացի տարեգրի համաձայն Չարմաղանը հետեւեալ գեներալներն ունէր որպէս օգնական. Չաղաթար (Կիրակոսի Եղատա-ն) Եօգեր (Կիրակոսի Իսրար-ը, և ոչ թէ Ասաւուրը, ինչպէս Brosset-ը սխալմամբ ենթադրում է), Բիչուի — յետագայ յայտնի Բաչուն. Brosset 511.

6) Չինգիզ խանը այս գեներալներից իւրաքանչիւրին տալիս է 10,000-անոց մի բանակ (Brosset 511). Ըստ Hammer-Purgstall-ի Չարմաղանը միայն 30,000 զօրք ունէր, երբ որ նա Պարսկաստան ու Հայաստան էր գալիս (98). d'Ohissor III 53. Ըստ Kleproth-ի 40,000 մարդ (Apergue 9), Ըստ Արուլ-Ղազիի՝ 30,000. I 146.

Ինչպէս Օրբելեանն է ասում — «մոնղոլները Հայաստան եկան փոթորկաւ մըրկի նման — ճանապարհին ամեն բան աւերելով և ոչնչացնելով»։ Պարսկաստանը ծանր հետում էր մոնղոլական երիվարների սմբակներէ տակ։ Խորասանն ու Ատրպատականը կորցրին իրանց փարթամ ծաղկած քաղաքները։ Հիւսիսային Պարսկաստանն ու նրան սահմանակից աշխարհները նուաճելուց յետոյ, թաթարները դիմեցին դէպի Կասպից ծովի հիւսիս արևմտեան ափերով Վրաստան և Աղուանք։ Այստեղ երկար ու դժուարին մարտերից յետոյ իրանց ու իրանց երիվարներին մի առ ժամանակ հանգիստ տուին։ Մուղանի մշտականաչ ու բերրի դաշտը շատ յարմար էր մոնղոլներին լաւ հանգստարան լինելու իսկ նրանց ձիերին մեծ քանակութեամբ կանաչ խոտ տալու⁷⁾։

Թաթարական միացեալ ուժերի առաջին զոհը «Գանձակ արքայական քաղաքն էր» (Ինչպէս Վարդանն է ասում — 177) — հէնց թէկուզ այն պատճառով, որ այդ քաղաքը ամբողջ երկրի ամենամեծ և կարևոր քաղաքը լինելով — միևնոյն ժամանակ հաղորդակցութեան և վաճառականութեան կենդրոնավայրն էր⁸⁾։ Քաղաքն առան և աւարի տուին, բնակիչներին մասամբ սպանեցին մասամբ էլ գերեվարեցին։ Չորս տարի շարունակ քաղաքը աւերակների կոյտ մնաց, յետոյ թոյլ տուին նորից վերաշինելու — սակայն այս անգամ առանց պարիսպների։

Գանձակի առումից յետոյ երկրի նուաճումն արագո-

7) Մուղանի դաշտը գտնուում է Կուր և Արաքս գետերի ստորին ջրարաշխում։ Համեմտ. Klaproth 10, Паткановъ-Малак* примѣч. 17. Նոյնպէս Կիրակոս 121, 123, 141, 150, 233. Վարդան 144, 152. Օրբելեան 304. Մուղանի երբեմնեան պողաւէտ ու արօտատեղիներով հարուստ դաշտավայրը այսօր անջրդի անապատ է։

8) Պէտք է շփոթել Գանձակ քաղաքը՝ Արանի մայրաքաղաքը (այսօրուայ Ելիսաւետապոլը) Ատրպատականում գտնուած համանուն քաղաքից։ Այս վերջինի սովորական անունը Թաւրիզ էր. համեմատիր Մանանդեան 151, Թոմա-Մեծոփեցի 17 — 18, Չամչեան III 421, Հեթում պատմիչ 14.

րէն առաջ է ընթանում: Հայաստանը, Վրաստանն ու Ադ-
ուանքը լեռնաշխարհներ են — հարուստ իրար կտրող ձորե-
րով և խորունկ կրճերով, նեղ անցքերով, բարձր, դժուա-
րանցանելի լեռնաշղթաներով: Այդ տեսակ երկիրների մէջ
համարեա անկարելի է ահագին զօրամասերով մի կէտի
վրայ կենդրոնանալ ու գործել: Երկիրը շատ քիչ գէպե-
րում յարմար տեղեր ունէր դրա համար: Բացի զբանից
երկրի մէջ շատ մեծ ու փոքր ամրոցներ կային, որոնց
առումը ահագին աշխատանք և ջանք էր պահանջում:

Թաթարներն երկրի հետ այնքան էլ անծանօթ չէին:
Քաջ և անվեհեր կերպով գործի մտան նրանք — իրանց
նպատակն ու անելիքը շատ լաւ գիտակցելով: Վրացոց պե-
տութիւնը — դրա մէջ նաեւ հիւսիսային Հայաստանն ու
Ադուանքը (մօտաւորապէս այսօրուայ ուստական Հայաս-
տանը) մօնղոլական գէներալների մէջ վիճակի հանուեցաւ:
Իւրաքանչիւր քիչ թէ շատ յայտնի գէներալ նուաճելու
իւր բաժինն ստացաւ: Երկիրը վիճակով իրար մէջ բաժա-
նելը թաթարների համար շատ բնորոշ մի գիծ էր և երկրի
բնական բաժանուածութիւնն էլ լաւ նպաստում էր (հա-
մեմատել Վարդան 177, Կիրակոս 125, 145, Մաղաքիա 8):

Վարդանը առաջ է բերում այս վիճակահանութեան
արգիւնքը. Չաղատան ստանում է Լոռի քաղաքն ու շրջա-
կայքը, Տուխատան Կայան ամրոցը, Չարմաղտնը — Անին,
Կարսը և շրջապատը, Ղատաղա խանն ստանում է Չարեկը,
Գետաբեկը, Վարդանաշատը. վերջապէս Մոլար-Նոինին
բաժին է ընկնում մեծ իշխան Վահրամի կալուածքները
նուաճել (Վարդան 177):

Այժմ արդէն բոլորովին պարզ յայտնի է լինում, որ երկրի
տէրերը կամ մօնղոլների ահաւոր ու ուժգին յարձակումից
յանկաժաղիլի եկած քիչ թէ շատ զօրեղ ինքնապաշտպա-
նութեան համար ժամանակ չեն գտել, կամ թէ իրանք
անուժ ու անօգնական, նեղութիւն էլ յանձն չեն առել ա-
մենեկին իրանց սեփական հողերը պահել ու պաշտպանել:

Միակ պետութիւնն այս կողմերում, որի կողմից մոն-
ղոլները դիմադրութեան սպասել կարող էին — վրացոցն էր:

Բայց դեռ մի փոքր առաջ այնքան հզօր ու աշխարհակալական ձգտումներով յղվացած այս տէրութիւնն այժմ այն ուժն ու կարողութիւնն չունէր այլ ևս, որ նա հանդէս էր բերում հռչակաւոր Թամարա Թագուհու օրով: Պետութեան բազմաթիւ գաւառները, որ այս փառասէր Թագուհու քաջ գեներալներն էին նուաճել ու պետութեան հետ միացրել, այժմ իրար յետևից օտարանում էին ու անցնում թիւրք-սելջուկ իշխանների ձեռքը: Վրացի Թագաւորները հազիւ թէ հնարաւորութիւն և կարողութիւն ունենային երկրի հին սահմանները այս անհաղթիստ, փոթորկւող տարրերի առաջ պաշտպանելու, որոնք միշտ նոր ի նորոյ հարուստ աւարի վրայ էին յարձակւում: Թագաւորների ուժը առանց այն էլ արդէն ջլատուած էր. որովհետև իշխաններից շատերն իրանց այնքան զօրեղ էին զգում, որ արքայական իշխանութեան դէմ էին դուրս գալիս: Իշխանների և Թագաւորի միահամուռ գործակցութիւնն այսպիսով անկարելի էր: Իշխաններից իւրաքանչիւրն իւր շահերն ունէր և պետութեան շահը այս ընդհանուր փերեզակութեան մէջ կուլ էր գնում:

Այս էր անա Վրաստանի և հիւսիսային Հայաստանի վիճակը: Նոյն պատկերն էր նաև հարաւային Հայաստանում: Վաղուց ի վեր այստեղ բուն էին դրած թիւրքական գահազանցեղեր, որոնք իրար և քրիստոնեաների հետ մշտական անբաւականութեան և կռիւների մէջ էին ապրում: Միահամուռ դիմադրութեան միանգամայն անընդունակ, նրանք անկարող էին և իրանց երկիրները պաշտպանել: Այս բոլորից յետոյ հեշտ է հասկանալ, որ Թաթարները առանց մեծ դժուարութեան և շատ արագութեամբ երկրին տէր դարձան:

Գուցէ այնպէս թուայ, թէ իբր թէ մեր կարծիքով եթէ Վրաստանի և Հայաստանի իշխանները երկրի պաշտպանութիւնը միահամուռ կերպով ձեռնարկած լինէին — նրանց երկիրը Թաթարների ձեռքը չէր ընկնի: Մեր ասածներից այդպիսի եզրակացութիւն հանելը սակայն բոլորովին սխալ կրկնէր և մեր կարծիքի բոլորովին հակառակը: Ընդհանուր վիճակն էր, որ մենք փերեզում ստուե-

բազմեցինք: Ընդհակառակը մենք այն կարծիքին ենք որ Վրաստանը, Հայաստանն ու Ադուանքը թաթարներին չէին կարող երկար դէմ դնել—թէկուզ և միացեալ ուժերով: Վաղ թէ ուշ այս երկիրներին ևս պէտք է օրհասը գար, ինչպէս որ նա կախուել էր համարեա ամբողջ Ասիայի վրայ: Եթէ այն վիթխարի տէրութիւնները, ինչպիսիքն են Խվարեզմ, Զինաստան, Հնդկաստան, Պարսկաստան, արաբական խալիֆան, Ռուսաստան ու ժգնապէս իրար յետևից վազող մոնղոլների առաջ գալարուում, կուշ են գալիս—ի՛նչ կարող էին անել խղճուկ Վրաստանն ու Հայաստանը: Մոնղոլների շարժումը մերկի նման տարեբային էր և միայն համազօր հակուժի առաջ կարող էր խորտակուել⁹⁾:

Ըստ ինքեան հասկանալի էր, որ հովիտների ու ձորերի բնակչութիւնը պիտի փախչէր ամուրներն ու բերդերը, հաստ ու պինդ պատերի տակ ապաստանարան գտնելու երբ թաթարները դաշտերում և տափաստաններում ինչ որ գտան աւերեցին ու խորտակեցին—գիմեցին աղա զէպի բերդերն ու ամրոցները, որտեղ ամբացել էին իշխաններն իրանց գանձերի և հարստութեան հետ (Կիրակոս 126, 127):

Բոլոր բերդերն իրար յետևից արագութեամբ առնում են և իւրաքանչիւր գիմադրութիւն խստիւ պատժում է: Մոլար-Նոինը, որին բաժին էր ընկել մեծ իշխան Վահրամի կալուածքների նուաճումը—յարձակմամբ վերցրեց Շամքոր քաղաքը, Տերունական, Երզնկանք, Մացնաբերդ, Տաւուշ-Կացարետ, Նորբերդ և Գագ ամրոցները¹⁰⁾: Տաւուշի մօ-

9) Պիպինը Կարամզենի հետ բնակուելիս շատ ճիշտ է նկատում. «Մարդկային հասարակութեան այս շարժումը սարսափելի էր ինչպէս մի փոթորիկ, երկրաշարժ կամ հեղեղ: Պատմութեան մեծիմաստ բախտերը նշանակում է չհասկանալ, երբ մարդ կարծի, որ որ և է Իւրիի զօրութիւնը, կամ որ և է Դանիէլի խորամանկութիւնը կարող էր երկրից յետ դարձնել այդ փոթորիկը».
Исторія русс. литературы. I 213—14.

10) Այստեղ յիշուած բերդերի տեղադրութեան մասին համառօտ նկատողութիւններ կարելի է գտնել Էմինի մօտ՝ նրա Վարդանի թարգմանութեան ծանօթութեան մէջ 176. համեմտ. նաև Մաղաբիա 8.

տերքում, Լորուտ գիւղից ոչ այնքան հեռու նշանաւոր Վանական վարդապետը մի քարայրի մէջ եկեղեցի էր փորել և իւր բազմաթիւ աշակերտներին հետ ապրում էր այդ տեղ ու ուսուցանում նրանց: Աշակերտներին մէջ էր նաև յայտնի պատմագիր Կիրակոս վարդապետը: Թաթարները Վանականի այս ապաստարանն էլ են գտնում և քար ու քանդ անում: Վանական վարդապետին և Կիրակոս պատմագիրին գերի են վերցնում, յետոյ Վանականին ահագին փրկանք ստանալով արձակում են, իսկ Կիրակոսը ինքն է ծածուկ փախչում:

Ղատաղա-Նոինը վերցրեց Գարդմանը ⁽¹⁾, Չարիկը և Գետարեկսը: Չաղատան պաշարեց և առաւ Լոռի հռչակաւոր ըերզը, որտեղ Անիի տիրոջ՝ Շահնշահի տունն ու զանձերն էին պահուած: Նոյն զենեքալը առաւ նաև Գումանիս և Շամշուղէ քաղաքներն ու վրացոց մայրաքաղաք Թիֆլիզը: Տուխատան կամ Իտուխատան դիմեց գէպի Կայան, որ պատկանում էր քաջ զօրապետ Իվանէի որդի իշխան Աւագին: Աւագը կամաւոր անձնատուր եղաւ, ուստի և սղանեց կեանքն ու կալուածքները: Վերջապէս Չարմաղանը — այդ մեծ Նոինը և բովանդակ բանակի ընդհանուր հրամանատարը անձամբ ղեկավարեց յարձակումը Անիի մօտը պարխապների գէմ, առաւ քաղաքն ու կողոպուտի ենթարկեց — 1239 թուին ⁽²⁾: Կարսը կամովին անձնատուր

11) Գարդմանը հին Ուտիի յայտնի գաւառներից մէկն էր և տարածւում էր Կուր գետի ձախ ափին: Այս գաւառի գլխաւոր տեղերն էին Պարտաւ, Սաղխաղ, Շամքոր, Հունարակերտ, տես S. Martin I, 89—90.

12) XI դարում Անին 100.000 տուն բնակիչ ունէր և 1000 եկեղեցի [ոչ թէ 100,000 բնակիչ, ինչպէս H. Pargstall-ը թարգմանում է (c. d. g. Flehane 165 . S. Martin-ի տեքստում բոլորովին պարզ է—Cent mille maisons et mille «eglises»—S. Nartin, memoires I 112]. Պետերբուրգի պրոֆ. Ն. Մարքը վերջին տարիներս զբաղուած է այս փառաւոր քաղաքի աւերակները բաց անել ու հանդէս է բերել արդէն բաւական հրաշալիքներ Հայոց անցեալ կեանքից, որոնք հիմնովին փոխելու են մեր սովորական դատելակերպը զանազան պատմական հարցերի նկատմամբ:

եղաւ, երբ Անիի գլխին եկածը լսեց: Չարմաղանի բանակից մի փոքրիկ գումարտակ պոկուելով Կարա-Բահստուրի ղեկավարութեամբ անցաւ դէպի Սուրմալու, վերցրեց Սուրբ-Մարին, այսօրուայ Իգդիրը: Բայց դրանից թաթարները վերցրին նաեւ շատ ուրիշ ամուր վայրեր սարերի մէջ և աւերեցին: 1240 թուին այս ամբողջ երկիրն արդէն թաթարների ձեռքն էր (Վարդան 181),

Երբ բովանդակ երկիրն նուաճուեց ու աւերուեց, ժողովուրդը մասամբ սպանուեց, մասամբ գերի տարուեց, իշխանները, կամ հնազանդութեան բերուեցին կամ կասկանքների դարկուեցան — թաթարները Մուղան քաշուեցան ձմեռն այնտեղ անցկացնելու: Այդպէս էին անում իւրաքանչիւր տարի: Գարնան ու ամռանը ձեռնարկում էին ասպատակելու և կողոպտելու արշաւանքները, իսկ ձմեռը քաշում էին տաք ու հիւրընկալ Մուղանը այնտեղ հանգստանալու (Մաղաբիա 8, Կիրակոս 123—146)։

Այս բոլոր նուաճումների արդիւնքը Պարսկաստանը, Հայաստանը վրաստանն ու Աղուանքն էր: Մնում էր դեռ փոքր-Ասիան, Ասորիքը, Միջագետքը: Սակայն Չարմաղանն այլ ևս չէր կարող այդ խնդիրը կատարել: Իւր փառաւոր կեանքի վերջին տարիներում նա կորցրել էր իւր լեզուն — տանջում էր զօրեղ ցաւերից, որոնք և նրա մահուան պատճառ դարձան: Նրա մայրաքաղաքը Գանձակն էր, որտեղ նա ապրում էր իւր տան ու զինւորական շտաբի հետ երկիրը խաղաղեցնելուց յետոյ: Մինչև 1242 թուականը նա ապրում էր այստեղ մեծ հասրտութեան մէջ և արքայական փալտով: Վերջը նա ստիպուած էր իւր բարձր պաշտօնից հրաժարուել իւր ծանր ու անբուժելի հիւանդութեան պատճառով:

Գ. Ալթունեան